

მაია ცერცვაძე

Maia Tsertsvadze

საქართველოს ტექნიკური უნივერსიტეტი

Georgian Technical University

ინფორმატიკისა და მართვის სისტემების ფაკულტეტი

Faculty of Informatics and Control Systems

**მიხეილ ჯავახიშვილის რომანის „ჯაკოს ხიზნების“
მხატვრულ სახე-პერსონაჟთა გენეზისის
საკითხისათვის**

**Towards the Question of the Genesis of Artistic Images
of Characters of „Jako’s Dispossessed“
by Mikheil Javakhishvili**

“Jako’s Dispossessed” by Mikheil Javakhishvili, to which the author attached special importance amongst his creations, is an outstanding example of Georgian writing of the 20th century. It was written in the wake of one of the most tragic periods in Georgia’s recent history – the uprising against Bolshevik Russia in 1924. Soon after, the novel was first published in the magazine „Mnatobi“ and as a separate book the following year.

The novel’s revealing pathos, themes, and issues were equally unacceptable to the government of the period, as well as to the part of the Georgian cultural society – the intelligentsia. Its publication was immediately followed by a lot of responses both in Georgia and abroad from Georgian emigrants who had escaped the Russian occupation regime.

Since then, the novel has not lost the attention of literary critics. Its various aspects have been thoroughly discussed and analyzed by scholars and critics.

One of the important issues regarding the study of Mikheil Javakhishvili's novel "Jako's Dispossessed" is the issue of the genesis of the artistic images of its main characters, which implies the identification of their prototypes. Our previous research, the continuation of which the presented paper is devoted to, described the issue of identifying the two trios of prototypes of the main characters of the novel – Jako Jivashvili, Teimuraz Khevistavi and Margo Kaflanishvili – and gathering information about them introduced in memoirs and other genres of literature, as well as in science in the early and later periods, and based on the exploration of the writer's records.

Currently, we are expanding the gallery of prototypes, and paying attention to other prototypes of these characters in the novel, suggested and established by literary experts and researchers of Mikheil Javakhishvili's life and works at different times. Based on the latest studies in this direction and their critical analysis, we will try to show the diversity and "synthetic" nature of the prototypes of the characters.

In the essay "How I Work" published in 1933, Mikhail Javakhishvili shared his opinion about the prototypes of characters in literary texts: "The prototype helps the writer a lot. If a living acquaintance stands in front of him, his character will also come out alive. However, drawing a portrait is not enough. The writer transforms it in his way, adds some things, leaves out others, and makes up someone who resembles the prototype and is different from him at the same time."

In this paper, we discuss the writer's creative laboratory. Specifically, the transformation of the prototypes and the episodes from their biography; of the events, facts and realia related to the prototypes through the author's literary fantasy, imagination and artistic determination, which led to the final genesis of the artistic images of "Jako's Dispossessed". As these aspects of the novel carry a significant symbolic load, we will also discuss their symbolic and paradigm aspects.

საკვანძო სიტყვები: მიხეილ ჯავახიშვილი, რომანი „ჯაყოს ხიზნები“, „ჯაყოს ხიზნების“ პერსონაჟები, პერსონაჟის მხატვრული სახე, მხატვრული სახის გენეზისი.

Key words: Mikheil Javakhishvili, novel „Jako's Dispossessed“, characters of „Jako's Dispossessed“, prototypes of „Jako's Dispossessed“, genesis of artistic images.

მიხეილ ჯავახიშვილის „ჯაყოს ხიზნები“ XX საუკუნის ქართული მწერლობის უთვალსაჩინოესი ნიმუშია, რომელსაც თავად მწერალიც განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებდა და თავის სხვა რომანებში გამოარჩევდა. ავტორმა ის საქართველოს უახლესი ისტორიის ერთ-ერთი უტრაგიკულესი პერიოდის – 1924 წლის ბოლშევიკური რუსეთის საწინააღმდეგო აჯანყების კვალდაკვალ შექმნა. „ჯაყოს“ 1924 წ. სექტ.-ოქტომბერში ვწერდი. ვწერდი და ვგრძნობდი, რომ ჩემ გულს ცეცხლი ედებოდა, ხოლო სული იმ დროს სისხლში მქონდა ამოვლებული. „ჯაყო“ გმინვია ჩემი სულის“, – ჩაუწერია მწერალს 1925 წელს უბის წიგნაკში (ჯავახიშვილი, 2015, გვ. 82).

რომანი მალევე პერიოდულ პრესაში – ჟურნალ „მნათობში“ დაიბეჭდა, მომდევნო წელს კი ცალკე წიგნადაც გამოიცა.

„ჯაყოს ხიზნებს“ გამოქვეყნებისთანავე მოჰყვა პრესისა და საზოგადოების მწვავე რეაქცია და უამრავი გამოხმაურება როგორც საქართველოში, ასევე საზღვარგარეთ, რუსულ ოკუპაციურ რეჟიმს გარიდებულ ქართველ ემიგრანტთა წრეში. რომანის მამხილებელი პათოსი, თემატიკა და პრობლემატიკა ერთნაირად მიუღებელი აღმოჩნდა როგორც ქვეყნის იმდროინდელი საბჭოთა ხელისუფლებისა და პოლიტიკური ემიგრანტული წრეებისთვის, ასევე ქართული საზოგადოების კულტურული ელიტის – ინტელიგენციის ნაწილისათვის.

„ჯაყოს ხიზნებს“ არ დაჰკლებია ლიტერატურათმცოდნეთა ყურადღება. მეცნიერთა და კრიტიკოსთა (შ. ამირეჯიბი, ვ. ბაქრაძე, გრ. რობაქიძე, ავ. ბაქრაძე, ტ. კვანჭილაშვილი, ლ. წიქარიშვილი, რ. ჩხეიძე, ა. გომართელი, გ. კუჭუხიძე...) მიერ ჯეროვნად და სათანადოდ არის განხილული და გამოკვლევულ-გაანალიზებული მისი სხვადასხვა ასპექტი.

რომანის შესწავლის გზაზე ერთ-ერთი მნიშვნელოვანია მის მთავარ პერსონაჟთა მხატვრულ სახეთა გენეზისის საკითხი, რაც მათ პროტოტიპთა გამოვლენასაც გულისხმობს. ჩვენი წინარე კვლევა, რომლის გაგრძელებაც გვესახება წარმოდგენილი ნაშრომი, მიედევნა რომანის პერსონაჟების – ჯაყო ჯივავილის, თეიმურაზ ხევისთავისა და მარგო ყაფლანიშვილის – პროტოტიპთა ორი სამეულის იდენტიფიკაციისა და მათ ირგვლივ ცნობების მოძიებისა და თავმოყრის საკითხებს ადრეულ და სამეცნიერო ბრუნვაში ბოლო ხანს შემოსული

მემუარული და სხვა ჟანრის ლიტერატურის, ასევე თავად მწერლის ჩანაწერების საფუძველზე.

კვლევის შედეგად რომანის პერსონაჟთა პროტოტიპებად მივიჩნით შემდეგი ორი სამეული:

1. თავადი ნიკოლოზ (კოლია) სუმბათაშვილი (1868-1930), მისი მეუღლე დარია (დარიკო) ფალავანდიშვილი (1881-1925) და მათი მოურავი, აზნაური დავით ნემსაძე (ცერცვაძე, 2021, გვ. 93);

2. თავადი გიორგი ორბელიანი (1853-1924), მისი მეუღლე მარიამ (მარია, მანია) ორბელიანი (1868-1915) და მათი მოურავი, არტემ (არტურ) ყაზაროვი (ცერცვაძე, 2021, გვ. 99).

ამ ისტორიულ პირთა – ყოფილ თავადთა – ბიოგრაფიული ეპიზოდები და ოჯახური დრამები, მათ მეუღლეთა და მოურავთა შორის აშკარა და დაუფარავი, ცინიკური სასიყვარულო ურთიერთობები და მოურავთაგან თავადთა მამულებისა და ქონების უკანონო და ძალადობრივი დაუფლების ამბები, რაზეც ვრცლად ვსაუბრობთ დასახელებულ ნაშრომში, მწერალმა რომანის ფაბულად გამოიყენა და მის საფუძველზე გაშალა სიუჟეტი.

მართალია, მეორე სამეულის პროტოტიპობა ჩვენ საკითხის დასმის წესით დავაყენეთ მეტი სიზუსტისათვის, მაგრამ ის ფაქტი, რომ გიორგი ორბელიანის ოჯახურმა დრამამ მიიპყრო მწერლის ყურადღება და ამაზე უბის წიგნაკშიც ჩაინიშნა, ვფიქრობთ, იძლევა იმის თქმის საფუძველს, რომ დიდი ალბათობით ეს სამეული და მისი ისტორიაც, თუნდაც ქვეცნობიერად, გავლენას იქონიებდა რომანის პერსონაჟთა და ფაბულის გენეზისზე.

ამჟამად გვსურს გავაფართოვოთ რომანის პროტოტიპთა გალერეა და ახალთან ერთად ყურადღება დავუთმო იმ პროტოტიპებსაც, რომლებიც მკვლევართა მიერ სხვადასხვა დროს არიან ნავარაუდევდადგენილნი. ამ მიმართულების უახლოეს კვლევებზე დაყრდნობით შეძლებისდაგვარად შევეცდებით წარმოვაჩინოთ რომანის პერსონაჟთა პროტოტიპების მრავალსახეობა, ასევე გავარკვიოთ, რას წარმოადგენდნენ მწერლის ინსპირაციის წყაროები და ის შემოქმედებითი იმპულსები, რომელთაც მწერლური ფანტაზიითა და მხატვრული მიზანდასახულობით მათი გარდაქმნის შემდეგ ხელი შეუწყეს „ჯაყოს ხიზნების“ მთავარი პერსონაჟების დაბადებას; ვის და რას,

რომელ პირებს, რა ფაქტებსა და რა მოვლენებს უდევთ წილი მათი საბოლოო მხატვრული სახეების გენეზისში.

1933 წელს გამოქვეყნებულ ესსეში „როგორ ვმუშაობ“, რომელშიც მწერალი თავისი შემოქმედებითი ლაბორატორიისა და ფსიქოლოგიის საკითხებზე მსჯელობს, იგი მხატვრული ტექსტების პერსონაჟების პროტოტიპების შესახებაც გვიზიარებს თავის მოსაზრებას: „პროტოტიპი მწერალს ძალიან ეხმარება. თუ მას თვალწინ ცოცხალი ნაცნობი უდგია, მისი ტიპიც ცოცხალი გამოვა. მაგრამ პორტრეტის დახატვა არა კმარა. მწერალი მას თავისებურად გარდაქმნის, ზოგ რამეს მიუმატებს, ზოგსაც დააკლებს და ისეთ ვინმეს გამოიყვანს, რომელიც კიდევაც ჰგავს დედანს და არცა ჰგავს“ (ჯავახიშვილი, 1933, გვ.192).

მიხილ ჯავახიშვილი იქვე განგვიმარტავს იმას, თუ რა მასალები ეხმარება წერაში: „რა მასალა უფრო მშველის – ავტობიოგრაფია, დაკვირვება, წიგნი თუ ჩანაწერები? ყველა ერთად, ცალ-ცალკე კი არცერთი“ (ჯავახიშვილი, 1933, გვ.190).

თვალი გავადევნოთ მწერლის მიერ ჩამოთვლილ იმ მასალებს, რომლებიც დაეხმარა მას „ჯაყოს ხიზნების“ შექმნაში და რომლებიც გვხვდება მამის ცხოვრება-შემოქმედებისადმი მიძღვნილ მისი უფროსი ქალი-შვილის და თავად მწერლის ნაწერებში.

ქეთევან ჯავახიშვილი იხსენებს:

„დედაჩემი (იგულისხმება მწერლის მეუღლე ლუბა ჯაჭვამე – მ.ც.) იგონებს, რომ იმ პერიოდში, როდესაც მამა ამ რომანზე მუშაობას იწყებდა, ერთი ამბავი მომხდარა, რომელიც ერთგვარი ბიძგი გახდა ნაწარმოების შექმნისა. ერთი თავადის ქალი უბრალო ყასაბზე გათხოვილა. ამ ამბავს ხალხში დიდი მითქმა-მოთქმა გამოუწვევია. უთუოდ ამ ამბავმაც სადღაც დაიბუდა მწერლის გონებაში“ (1984, გვ. 151).

სრულად მოვიხმობთ ასევე მწერლის რამდენიმე ცხოვრებისეულ ეპიზოდს, რომლებმაც, მისივე სიტყვებით რომ ვთქვათ, წარმოშვა ჯაყო:

„30 წლის წინათ ჯავის ხეობაში უცნაური ვინმე შემხვდა – ბრგე, ბანჯგვლიანი, ცბიერი, ხარბი, ამავე დროს მარდი და მოხერხებული. მისი სახელი აღარ მახსოვს. 10 წლის შემდეგ ინჟინერმა ფილო ყაზბეგმა (იგულისხმება რაფიელ (ფილო) ნიკოლოზის ძე ყაზბეგი (1850-1918), ინჟინერ-გამომგონებელი,

მწერალი, საზოგადო მოღვაწე, მწერალ ალექსანდრე ყაზბეგის ბიძაშვილი – მ. ც.) ქართულ კლუბში ასეთი ანეკდოტი გვიამბო: ნაყმევმა თავის კნეინას ძღვენი მიაართვა.

- გამარჯვება, ჯაყო!
- კნეინას გახლავარ.
- რასა იქმ, როგორა ხარ?
- ძალიან კარგად ბრძანდები, შენი წირი მე.
- ცოლ-შვილი როგორა გყავს?
- სულ კარგათა ხართ, გენაცვალე.
- რამდენი შვილი გყავს, ჯაყო?
- თორმეტი გყავს, გენაცვალე მაგ თვალეშია.
- როგორ მოახერხე მაგდენი, ჯაყო?
- მაშა, მაშა! აგრე ვიცის ჯაყომა! – მიუგო ნაყმევმა.

უკანასკნელ სამ სიტყვაში ამაზე უფრო მწვავე პილპილი ეყარა. ანეკდოტი ჩემს ხსოვნაში ხუთიოდე წუთზე მეტს ვერა სძლებს, მაგრამ ამ უწმაწურ ანეკდოტს ჯაველი ოსი ჩაეხლართა და ამ სახემ ჩემი ხსოვნის ერთ-ერთ კუნჭულში დაიბუდა. კიდევ გავიდა ათიოდე წელიწადი და იგი მოულოდნელად გაცოცხლდა, გაშიშვლდა და თვალწინ წამომეჭრა. აი ზოგჯერ რა უცნაურად იბადება ტიპი (ჯავახიშვილი, 1933, გვ.192).

ჩვენი ყურადღება მიიპყრო მწერლის უბის წიგნაკის ორმა ჩანაწერმა, რომლებიც მას 1927 წელს გაუკეთებია და რომლებშიც მისი ამ რომანის კონტექსტში ნახსენებია გრიგორი რასპუტინის (1869-1916) ისტორიული ფიგურა. მოგვყავს ისინი: „*ჯაყოს პრობლემა რასპუტინის პრობლემაა. დედოფალ ალექსანდრას წინაშე არჩევანი რომ წამოჭრილიყო – ან რასპუტინი, ან მეფე ნიკოლოზიო – უეჭველად რასპუტინს აირჩევდა. ვინც რასპუტინიადას იცნობს, დამეთანხმება*“ (ჯავახიშვილი, 2015, გვ. 203); „*ჯაყოსთვის*“ გამოსადეგი ახსნის მასალა იხ. „*Дни Шувьгина*“ გვერდი 96 – რასპუტინზე“ (ჯავახიშვილი, 2015, გვ. 214).

როგორც ვხედავთ, მწერალი რასპუტინის პერსონას იშველიებს „ჯაყოს პრობლემისა“ და „ჯაყოსთვის“ გამოსადეგი ახსნის მასალად და უთითებს შულგინის თხზულებაზე.

აზნაურული წარმომავლობის რუსი სამხედრო მოღვაწე ვასილი შულგინი (1878-1976) რუსეთის სახელმწიფო დუმის მე-2, მე-3 და მე-4 მოწვევების დეპუტატი, ანტისოციალისტური და ანტობოლშევიკური შეხედულებების მქონე პოლიტიკოსი, თეთრი მოძრაობის ერთ-ერთი იდეოლოგი და ორგანიზატორი, ნაციონალისტი და მონარქისტი იყო. მისი უაღრესად საყურადღებო მემუარები, სახელწოდებით „დღეები“ („Дни“), რომელსაც მიხეილ ჯავახიშვილი იმოწმებს უბის წიგნაკის მოხმობილ ჩანაწერში და რომელშიც მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია რასპუტინის პერსონასა და მასთან დაკავშირებულ ამბებს, 1925 წელს გამოიცა სანკტ-პეტერბურგში, იმდროინდელ ლენინგრადში. მართალია, „ჯაყოს ხიზნების“ გამოქვეყნება ერთი წლით უსწრებდა შულგინის წიგნის გამოცემას, მაგრამ ეს არ ნიშნავს იმას, რომ მიხეილ ჯავახიშვილი მანამდე არ დაინტერესებულა და არ იცნობდა რუსული მონარქიის ისტორიის იმ „უცნაურ“ პოლიტიკურ-სოციალურ ფენომენს, რომლის ოდიოზური პროტაგონისტიც გრიგორი რასპუტინი იყო. მისთვის სახასიათო, უაღრესად დაკვირვებული მწერლური მზერა, მუდამ „ტიპებისა“ და „ტემების“ შემჩნევაზე გამეცადინებული, რუსეთის სამეფო ოჯახთან რასპუტინის ურთიერთობისა და იმპერიის ბედზე მისი შთამბეჭდავი გავლენისკენაც რომ ყოფილა მიპყრობილი, ამაზე თუნდაც ის ფაქტი მეტყველებს, რომ „ჯაყოს ხიზნებამდე“ ცოტა ხნით ადრე დაწერილ და გამოქვეყნებულ თავის პირველ რომანში „კვაჭი კვაჭანტირაძე“ რასპუტინი მწერალს პერსონაჟად ჰყავს შემოყვანილი.

„რასპუტინიადაზე“ აურაცხელი და მრავალჟანრული ლიტერატურა არსებობს, რის გამოც ამ საკითხზე სიტყვას აქ აღარ გავაგრძელებთ. დავჯერდებით მხოლოდ იმის თქმას, რომ კიდევ ერთი სამეფო – რუსეთის უკანასკნელი იმპერატორი ნიკოლოზ მეორე, იმპერატრიცა ალექსანდრა ფეოდორის ასული და გრიგორი რასპუტინი – ცნობიერად თუ არაცნობიერად შეიძლება გამხდარიყვნენ მიხეილ ჯავახიშვილის რომანის პერსონაჟთა პროტოტიპები თუ არა, ერთ-ერთ შემოქმედებითი იმპულსის მიმცემნი მაინც.

„ჯაყოს ხიზნების“ პერსონაჟთა გენეზისისათვის მეტად საყურადღებო დაკვირვებანი გვხვდება მეცნიერისა და მწერლის სოსო სიგუას უმნიშვნელოვანეს კულტუროლოგიურ ნაშრომში „მხატვრუ-

ლი აზროვნება: გენეზისი და სტრუქტურა“, რომელშიც სხვა ქართველ ავტორებთან ერთად რომანის ავტორის შემოქმედებაცაა ჩართული.

მიხეილ ჯავახიშვილის შემოქმედებითი ფსიქოლოგიის კვლევისას ავტორი აცხადებს, რომ ზოგადად მისი პროზის და, ცხადია, „ჯაყოს ხიზნების“ სათავეც მწერლისავე ბიოგრაფია და ფსიქობიოგრაფიაა, პირადი, ოჯახური და გვაროვნული ტრაგედიები და მათი რესტავრაცია (სიგუა, 2018, გვ. 241).

მწერლის ბიოგრაფიასა და ფსიქობიოგრაფიაში აქ უწინარესად ნაგულისხმევია მისი ოჯახის უდიდესი ტრაგედია – დედისა და 15 წლის დის სოფიოს (სონას) საზარელი მკვლელობა სოფელ სიონში 1899 წლის წინასაახალწლოდ – 27 დეკემბერს, როცა მიხეილი ყირიმში სასოფლო-სამეურნეო სასწავლებელში სწავლობდა, ხოლო მამამისი საბა სადახლოში იმყოფებოდა. ორმა მთვარალმა თანასოფელელმა, რომელთაგან ერთი – სანდრო – ძლიერ იყო შეყვარებული სოფიოზე და მისი ცოლად შერთვა სურდა, ქალიშვილისგან უარის მიღებისა და სხვა მამაკაცზე მისი დანიშვნის შემდეგ განიზრახა სოფიოს მოტაცება. როცა თავდამსხმელნი დედა-შვილის მედგარ წინააღმდეგობას წააწყდნენ, ისინი ნაჯახით დახოცეს და მიიმალნენ. მკვლელები მალევე დაიჭირეს. სანდრო სამი თვის შემდეგ საავადმყოფოში გარდაიცვალა.

მიხეილს ეს ამბავი დაუმაღეს, ხოლო როცა მოგვიანებით მან ეს შემთხვევით გაიგო, მისი ქალიშვილის თქმით, „გულში თითქოს რაღაც ჩაუწყდა, ტკივილი იგრძნო და ეს ტკივილი უკვე მთელი თავისი სიცოცხლის მანძილზე აღარ განელებულა“ (ჯავახიშვილი, 1984, გვ. 92).

ს. სიგუას აზრით, თეიმურაზის, ჯაყოსა და მარგოს სახეთა შექმნის შემოქმედებით იმპულსად შემდეგი ფაქტი იქცა: 1920-იან წლებში მიხეილი ეროვნულ-დემოკრატიული პარტიის ერთ-ერთი ლიდერი იყო. ბოლშევიკური რუსეთის მიერ საქართველოს დაპყრობის შემდეგ იგი ვერ შეურიგდა ქვეყნის დამოუკიდებლობის დაკარგვას და შეთქმულებაში ღებულობდა მონაწილეობას. 1923 წელს ის დააპატიმრეს თანამზრახველებთან ერთად, რომელთა უმეტესობა დახვრიტეს, მიხეილს კი აპატიეს, რადგან მან „დანაშაული“ მოინანია.

„1924 წლის აგვისტოს აჯანყებამ, მასობრივმა დახვრეტებმა და სისხლის კომმარმმა (მიხეილ ჯავახიშვილს – მ. ც.) მძაფრად განაცდე-

ვინა საკუთარი უმწეობა – „ნაკაცრობა“, რაც თეიმურაზ ხევისთავის სახედ გამოხატა. ხოლო უცხო, რუსული მოზეიმე ბოლშევიკური ძალა ჯაყოს სახედ აამეტყველა...

მწერალმა საკუთარი ფსიქიკური დრამიდან ეპოქის ტრაგიკული პერიპეტეები ამოზიდა და სამშობლოს დაცემის კომმარი წარმოსახა“ (სიგუა, 2018, გვ. 241).

ს. სიგუას მართებული დასკვნით, „1923-1924 წლების კომმარმა აღუდგინა და გაუცხოველა ძველი ტრავმა... ტრაგიკული განცდები, რაც პერსონაჟთა სიმბოლურ სახეებად გააცოცხლა, რომელთაგან ერთის მოდელი თავად იყო, მეორისა – ურჩხული – მტერი და მკვლელი, რომელიც უნგრევს ოჯახსა და სამშობლოს, წარმოსახვით არქანთროპის მსგავსი მხეცკაცი. ეს ყველაზე მძაფრად, ყველაზე მკვეთრად გამოავლინა თეიმურაზ ხევისთავისა და ჯაყო ჯივაშვილის ტრაგიკული, ჰიპერბოლიზებული დაპირისპირების ფონზე“ (2018, გვ. 244).

როგორც ვხედავთ, მკვლევრის შეხედულებით, თეიმურაზის პერსონაჟის სათავეა მწერლის ბიოგრაფია, ფსიქიკა და გარეგნობა, კერძოდ, მისი ასთენიკური კონსტიტუცია, ხოლო ჯაყოს პერსონაჟის – „ის ურჩხული, რომელმაც ჯერ და და დედა დაუხოცა, შემდეგ „წითელ ეშმად“ იქცა და სამშობლო წაართვა“ (სიგუა, 2018, გვ. 245).

თეიმურაზ ხევისთავის ერთ-ერთი პროტოტიპი რომ თავად-ვეა, ეს არც მიხეილ ჯავახიშვილს დაუმაღლავს და ამას დაუფარავად აცხადებდა.

რაც შეეხება მარგოს პერსონაჟს, რომელიც ასოციაციურად საქართველოს ხატად წარმოჩნდა, იგი სექსის საფუძველზე კონფლიქტის გამლის შედეგად წარმოიქმნა როგორც ერთი მხრივ უძღურების, ხოლო მეორე მხრივ ძალადობის მსხვერპლი ქალი, – მიიჩნევს ს. სიგუა.

ჩვენი მხრივ გვინდა დავძინოთ ისიც, რომ ჯაყოს მხატვრული სახის გენეზისის ირგვლივ მკვლევრის მიერ აღწერილი და აქ მოხმობილი გარემოებებისა და დებულებების მართებულობას ადასტურებს თავად მწერალიც 1927 წელს უბის წიგნაკში გაკეთებული ერთი ლაკონიური ჩანაწერით: „ფროიდი და აგვისტო – აი ჯაყო“ (ჯავახიშვილი, 2015, გვ. 119). ასე დაწურულად, ფორმულის სახით გაგვიშიფრა მან ჯაყოს წარმომავლობა და არსი. ის, რომ მწერალს სექსის

პრობლემა მუდამ აქტუალურად მიაჩნდა და მისი ფსიქოანალიზით იყო დაინტერესებული, აშკარად ჩანს როგორც მისი მხატვრული თხზულებებით, ასევე უბის წიგნაკის ჩანაწერებით. სამაგალითად მოვიხმობთ ერთ მათგანს: „ვიყიდო ფრეიდის ფსიხოსექსუალობა“ (ჯავახიშვილი, 2015, გვ. 4).

ს. სიგუა თავის ნაშრომში აყალიბებს მიხეილ ჯავახიშვილის ტრაგიკულ პერსონათა იმ წარმოსახვით არქექტიპულ მოდელებს, რომელთა შორის, ცხადია, „ჯაყოს ხიზნების“ პერსონაჟებიც მოიაზრებიან და რომელთაც „აკონკრეტებდა და მიწასთან ამაგრებდა, რეალური ცხოვრებით ავსებდა პროტოტიპების გალერეა, რასაც ხშირად იყენებდა მწერალი..., ხოლო ორივეს აკავშირებდა და განავრცობდა ფანტაზია...“ (2018, გვ. 250).

ეს არქექტიპული მოდელებია: 1. თავად ავტორი – კეთილი, პატრიოტი, დამარცხებული ანუ „ნაკაცარი“; 2. თავადი ჯავახიშვილი; დისა და დედის მკვლელი; ბოლშევიკი მოძალადე – ბოროტი და გამარჯვებული და 3. ადამაშვილის ქალი; მწერლის და სოფიო – გათელილი და წამებული.

პირველ არქექტიპულ მოდელზე უკვე ვისაუბრეთ, რაც შეეხება მეორესა და მესამეში დასახელებულ „თავად ჯავახიშვილსა“ და „ადამაშვილის ქალს“, ვერ გავიზიარებთ მეცნიერის მოსაზრებას მწერლის პერსონაჟთა არქექტიპულ მოდელებად მათი მიჩნევისა და მწერლის ბიოგრაფიიდან მათი წარმომავლობის შესახებ შემდეგი მიზეზის გამო: დასახელებულ პირებში იგულისხმებიან თავადი, პრაპორშჩიკი, 1832 წლის შეთქმულების მონაწილე მიხეილ ესტატეს ძე ჯავახიშვილი (?-1846 წლამდე), მეტსახელად „პრუწუნე“, რომლის ბიოგრაფიულ ცნობებს ვხვდებით თვალსაჩინო ისტორიკოს-მკვლევარ მაქსიმე ბერძნიშვილის ცნობილ ორტომეულში და რომლის მიხედვითაც მას „ცოლად ჰყავდა ორბელიანის ქალი, რომელიც უშვილო იყო. მიხეილს თავის მოახლის ადამაშვილის ქალისაგან ეყოლა შვილი, რომლის ჩამომავალია ჩვენი მწერალი მიხეილ ადამაშვილი – ჯავახიშვილი“ (ბერძნიშვილი, 1983, გვ. 266).

მ. ბერძნიშვილის ეს მონაცემები არ დასტურდება. თავად მწერლისგან თავისი გვარისა და წარმომავლობის შესახებ ალექსანდრე გომიაშვილთან და გიორგი შატბერაშვილთან გამხელილი ცნობებით, რომელიც შემდეგ მისმა ქალიშვილმა ქეთევანმაც შეიტანა თავის

წიგნში, აგრეთვე სათანადო საარქივო დოკუმენტაციისა და ცნობილი გენეალოგის იური ჩიქოვანის კვლევების საფუძველზე (ჩიქოვანი, 1997, გვ. 53-61) სამეცნიერო ლიტერატურაში უარყოფილია მიხეილ ჯავახიშვილის თავადური წარმომავლობა (ჯავახიშვილები იყვნენ როგორც თავადები, ასევე აზნაურები და გლეხები – მ. ც.) და ისიც, რომ მისი წინაპარი თავადი მიხეილ ესტატეს ძე ჯავახიშვილი იყო. დადგენილია ასევე, რომ ადამაშვილი მწერლის არა ნამდვილი, არამედ შერქმეული გვარია (ხომერიკი, 2008, გვ. 5-30).

„ჩემი ნამდვილი წინაპრები ჯავახიშვილები არიან. ჩემს წინაპარს, ვინმე ჯავახიშვილს (კვლევები ცხადყოფს, რომ მწერლის წინაპარი „ვინმე ჯავახიშვილი“ გლეხი იყო – მ. ც.) ქართლში კაცი შემოკვდომია. იქიდან გამოქცეულა, ქიზიყში გადასულა და იქაური გვარი, ტოკლიკიშვილი აუღია. შემდეგ, ბორჩალოში რომ გადმოვედით, იქ ადამაშვილის გვარით ვცხოვრობდით. პაპაჩემი ხომ ადამა იყო (იგულისხმება მწერლის მამის საბას მამა – მ. ც.) და გვარად ადამაშვილი ავიღეთ. მე აღვიდგინე და დავიბრუნე ჩვენი გვარი“ (ჯავახიშვილი, 1984, გვ. 18), – განუცხადებია მიხეილს ნაცნობი მწერლებისთვის.

შესაბამისად, ვერ გავიზიარებთ ვერც იმ მოსაზრებას, რომ მწერალმა მარგოს *„გვარად ყაფლანიშვილი მისცა, რადგან მისი ერთი შორეული წინაპარი ორბელიანის ქალი იყო, ერეკლე მეორის შთამომავალი“* (სიგუა, 2018, გვ. 247). როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, მიხეილ ჯავახიშვილი არ არის მიხეილ („პრუწუნე“) ესტატეს ძე ჯავახიშვილის შთამომავალი, რომელსაც არა მეუღლე, რომლის შესახებ არაფერია ცნობილი, არამედ დედა ჰყავდა ორბელიანის ქალი – ელისაბედ იოანეს ასული ორბელიანი (1772-1833), ერეკლე მეორის შვილთაშვილი. მარგოს გვარად ყაფლანიშვილის (იგივე ორბელიანის) გვარის მიკუთვნება კი, როგორც ეს ჩვენს წინარე კვლევაში მივუთითეთ, ნაკარნახევი უნდა იყოს მისი ერთ-ერთი პროტოტიპის მარიამ (მარია, მანია) ორბელიანის (1868-1915) გვარით (ცერცვაძე, 2021, გვ. 99).

ქართულ ლიტერატურათმცოდნეობაში გამოთქმულია ასევე ჯაყოს პროტოტიპად იოსებ სტალინის, ხოლო თეიმურაზ ხევისთავის პროტოტიპად ნოე ჟორდანიას მიჩნევის თვალსაზრისი.

ა. გომართელი თავის წერილში „პროტოტიპები და პროტაგონისტები („მიწის ყივილი“ და „ჯაყოს ხიზნები)“ იხსენებს აკაკი ბაქრაძის მთელი თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში წაკითხული ლექციების კურსს კინოდრამატურგიაში, რომელსაც თავად ესწრებოდა და რომელშიც ლექტორს „ჯაყოს ხიზნების“ მისეულ პროტოტიპებზეც უსაუბრია. შემდგომში გამოქვეყნებულ წერილში (იგულისხმება აკაკი ბაქრაძის „მოუხმარელი, ანუ ტრაგიკული თავისუფლება“) კრიტიკოსს ეს საკითხი აღარ დაუფიქსირებია.

აკაკი ბაქრაძეს ყურადღება რომანის სამ სიმბოლურ სახეზეც – მარგოს, ჯაყოსა და თეიმურაზ ხევისთავის სიმბოლურ სახეებზე გაუმახვილებია. „მარგო სახეა საქართველოსი, იმ ქვეყნისა, რომელსაც დაცვა და პატრონობა ესაჭიროებოდა... თეიმურაზ ხევისთავის პროტოტიპია ნოე ჟორდანიას, ჟორდანიას ენაბრგვილი კაცი იყო, ჯაყოს პროტოტიპია სტალინი – იოსებ სტალინი – მოძალადე, რომელიც იმას დაეუფლა, რასაც თეიმურაზ ხევისთავმა ვერ უპატრონა. გარდა ფონეტიკური მსგავსებისა ჯივანშვილი – ჯულაშვილი, აკაკი ბაქრაძემ ისიც თქვა, მხედველობაშია მისაღები, რომ ჯულაშვილების გვარი ოსური წარმომავლობის გვარიაო“ (გომართელი, 2020, გვ. 9).

როგორც ვხედავთ, პროტოტიპებად ამ პირთა მიჩნევას სხვა ყველაფერთან ერთად საფუძვლად უდევს, ერთი მხრივ, ნოე ჟორდანიას სახასიათო თვისება – ენაბრგვილობა, ხოლო მეორე მხრივ, – იოსებ სტალინის ეთნიკური წარმომავლობა.

უნდა აღინიშნოს, რომ მოარულმა გადმოცემამ სტალინის არაქართული, კერძოდ, ოსური წარმომავლობის შესახებ, რაც ავტორიტეტულ მეცნიერთა სამეცნიერო კვლევებით (ი. ჯავახიშვილი, ვ. გურული...) არ დასტურდება, დიდად შეუწყო ხელი ჯაყოს პროტოტიპად მისი მიჩნევის თვალსაზრისის წარმოშობას. ამავე საკითხს ეძღვნება გოჩა კუჭუხიძის მეტად საყურადღებო სტატია სათაურით „ჯაყოს სეხნია?“ (კუჭუხიძე, 2011, 9-22).

ჯაყოს ოსობასთან დაკავშირებით უნდა ითქვას შემდეგი: მიხეილ ჯავახიშვილი თავად აღნიშნავს: „ჯაყო ოსია. შემთხვევითი ამბავია: ცოცხალი ვნახე და ავწერე. გარდა ამისა, ოსური ჟარგონი დიდ ძალას აძლევს რომანს. არავითარი ეროვნული სარჩული ჯაყოს ოსობას არა აქვს. ოსებს კარგად ვიცნობ და ვიცი, რომ ამჟამად სადავო და გასაყოფი არაფერი გვაქვს“ (ჯავახიშვილი, 1989, გვ. 51). ეს სიტყვე-

ბი მან იმ თეზისებში ჩაწერა, რომლებიც 1925 წლის 25 მაისს რუსთაველის სახელობის თეატრში „ჯაყოს ხიზნების“ ირგვლივ ჟურნალ „თეატრი და ცხოვრების“ თაოსნობით გამართული დისკუტის გამო ჩამოაყალიბა.

რამდენად გულწრფელია აქ მწერალი, ძნელი სათქმელია. შესაძლოა ეთნიკურ საკითხთან მიმართებაში, თანამედროვე ტერმინი რომ გამოვიყენოთ, იგი პოლიტკორექტულობას და გარკვეულ სიფრთხილეს იჩენს. ჟარგონიზმების გამოყენებას დიდ მნიშვნელობას რომ ანიჭებდა მწერალი, ეს მას 1927 წელს უბის წიგნაკშიც აღუნიშნავს: „*ჟარგონს დიდი ძალა აქვს ლიტერატურაში*“ (ჯავახიშვილი, 2015, გვ. 192).

ჯაყოს პროტოტიპად იოსებ სტალინი ერთ-ერთმა პირველმა მიიჩნია პოლიტიკურმა მოღვაწემ და ლიტერატურის კრიტიკოსმა, ემიგრანტმა ვალერიან ბაქრაძემ (1884-?), რომლის ვრცელი წერილი „კრიტიკული შენიშვნები – „ჯაყოს ხიზნები“ რომანი მიხეილ ჯავახიშვილისა“ – 1929 წელს დაიბეჭდა პარიზში გამომავალ ემიგრანტულ ჟურნალ „კავკასიონის“ მეორე ნომერში. მან მაღალი შეფასება მისცა ჯაყოს სახეს და იგი არა მარტო სტალინთან დააკავშირა, არამედ ბოლშევიკთა კრებით და სიმბოლურ სახედ წარმოაჩინა:

„ჯაყო მეტია, ვიდრე მხატვრული ტიპი, ის სიმბოლოა, მხატვრული სიმბოლო ეპოქისა; ის, ასე ვთქვათ, მხატვრული კვინტესენციაა ბოლშევიზმის, იმის, რაც მუდმივი და უკვდავია ბოლშევიზმში, იმის, რაც შეადგენს მის მთავარ დამახასიათებელ თვისებას, მის ბუნებას. გაანთავისუფლეთ ბოლშევიზმი მისი ფრაზეოლოგიიდან, რევოლუციონური რიტორიკიდან, ახადეთ მას ნილაზი და თქვენ მიიღებთ... ჯაყოს“ (შარაძე, 2003, გვ. 309).

„სტალინ-ჯუღაშვილი – იგივე ჯაყოა, მხოლოდ ჯაყო, რომელმაც „უსუნა“, ასე ვსთქვათ ცივილიზაციას და დაიზეპირა რამოდენიმე მარქსისტული ფორმულა, შესწორებული და „გაღრმავებული“ ილიჩის მიერ.

მოუსმინეთ, აბა, სტალინს, რომელიც ლაპარაკობს კომინტერნის სხდომაზე ან კომპარტიის ცეკას კრებაზე. ეს ჯაყოა, რომელსაც დაუბანია, დაუვარცხნია, ჩაუცვამს, საზოგადოება-

ში გამოსულა, ლენინის ნაწერები გაუზეპირებია და პოლიტი-
ბიუროს მდივანი გამხდარა!

მოუსმინეთ ლუნაჩარსკის, ისიც ჯაყოა. მხოლოდ ჯაყო
გაშალაშინებული, პარიზის ბულვარების თეატრებში და კა-
ფე შანტანებში ნამყოფი, ცოტა გალაქული და „ესტეტი“, ასე
ვთქვათ.

Grattez le Russe et vous y trouverez un tartane: (გაფხიკეთ
ცოტა რუსი, იპოვით თათარს), – ამბობდა ნაპოლეონი. შეფ-
ხიკეთ ცოტა სტალინი, ლუნაჩარსკი, ტროცკი, ზინოვიევი და
სხ. მოაშორეთ გარეგნული ლაქი, მოაშორეთ მათ სიტყვებს
რევოლუციონური რიტორიკა და ცრუ-მარქსისტული ფრაზე-
ოლოგია და თქვენ მიიღებთ ჯაყოს მისი უკვდავი ფორმულით:
„ასე ვიცის ჯაყომა“ (შარაძე, 2003, გვ. 311).

როგორც ვხედავთ, ჯაყოს მხატვრული სახე, რაც შემდგომად
მრავალგზის აღნიშნულა მიხეილ ჯავახიშვილის შემოქმედების
მკვლევართა მიერ, რომანის გამოქვეყნებიდან მალევე იქნა მიჩნე-
ული არა მარტო სტალინის, არამედ რუსული ბოლშევიზმის მამების
კრებით სახე-სიმბოლოდ.

აქვე ისიც გვინდა აღვნიშნოთ, რომ ჯაყოს, როგორც რევოლუ-
ციური მოძრაობის ძალადობის პროდუქტს, ხაზს უსვამს დავით
კასრაძესთან საუბარში წამოთქმული მწერლის სიტყვებიც, რომელ-
საც მისი ქალიშვილი იგონებს: „შენც ხომ ხარ მოწმე, ქურთაში განა
ცოტა ჯაყო მოიპოვებოდა? მთელი სამაჩაბლო ლიახვის ხეობაზე
ჯაყოებს ეპყრათ ხელში, განსაკუთრებით 1905 წლის რევოლუციიდან
მოყოლებული“ (ჯავახიშვილი, 1984, გვ. 152).

გვინდა გამოვთქვათ აგრეთვე ფრთხილი ვარაუდი მწერლის-
თვის ბიძგის მიმცემი კიდევ ერთი შემოქმედებითი იმპულსის შე-
სახებ. ჯაყოს, როგორც თეიმურაზ ხევისთავის მოურავის სახის გენე-
ზისისთვის, ვფიქრობთ, თუნდაც ქვეცნობიერად, მნიშვნელობა შეიძ-
ლება ჰქონოდა ილია ჭავჭავაძის უკანასკნელი მოურავის დიმიტრი
ჯაშის (?- 1922) პერსონას. სააქივო წყაროების მოძიებითა და მათზე
დაყრდნობით გამოქვეყნებულ თანამედროვე სანდო საისტორიო კვლე-
ვებში ახლებურადაა წარმოჩენილი ილია მკვლელობის შემზადება-
ში იმთავითვე ექვმიტანილი დიმიტრი ჯაშის როლი და მონაწილე-

ობის ხარისხი. ამ საუკუნო ბოროტებაში ის უფრო მეტად სოციალ-დემოკრატთა თანამზრახველად მოიაზრება, ვიდრე რუსეთის იმპერიის სამსახურების აგენტად, როგორც ამის წარმოჩენას განზრახ ცდილობდა საბჭოთა პროპაგანდა (სიმაშვილი, 2020, 13-20), თუმცა ამას ჩვენი ამჟამინდელი კვლევის მიზნებისათვის არსებითი მნიშვნელობა არც აქვს. მიხეილ ჯავახიშვილი, ილია ჭავჭავაძის სულიერი მემკვიდრე და მისი უპირველესი ჭირისუფლი, როგორც ცნობილია, დიდად იყო დაინტერესებული ილიას მკვლევლობის გამოძიებითა და მისი მკვლევლების გამოაშკარავებით, რასაც მოწმობს მისი ბიოგრაფია, პუბლიცისტიკა (მოგონება „წიწამურა“ (1936)...) და უბის წიგნაკის ჩანაწერები. ამ ნაწერებში დიმიტრი ჯაში და მისი ის ვერაგობაც იხსენიება, რასაც მოურავისგან თავადის ღალატი და სასიკვდილოდ გაწირვა ჰქვია და რითაც სულით ხორცამდე შეძრულია მწერალი. 1831-1833 წლებში ჩაუნიშნავს მას ცნობილი ქართველი პოლიტიკური და საზოგადო მოღვაწის, საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის დამფუძნებელი წევრის, 1905 წლამდე სოციალ-დემოკრატის პეტრე სურგულაძის (1873-1931) ნათქვამი: „დიმ. ჯაში მე ამოვიყვანე სარდაფიდან (ნეტა ხელი გამხმობიყო). შემდეგ მას ყველა სალამს აძლევდა – ვინც მას ჟანდარმების აგენტად სთვლიდა. და ვისაც ილიას მკვლელად მიაჩნდა“-ო (ჯავახიშვილი, 2015, გვ. 287).

მრავლისმთქმელია ის ფაქტიც, რომ მწერლის ყურადღება ილიას მოურავის ტიპაჟსაც მიუპყრია: „დიმიტრი ჯაში – ტიპი“, – ჩაუწერია მას უფრო ადრე, 1924 წელს თავის უბის წიგნაკში (ჯავახიშვილი, 2015, გვ. 68).

წარმოდგენილი კვლევის საფუძველზე, რომელსაც, ვფიქრობთ, კიდევ გავაგრძელებთ, დასკვნის სახით შეიძლება ითქვას შემდეგი:

მიხეილ ჯავახიშვილის რომანის „ჯაყოს ხიზნების“ მთავარ პერსონაჟებს არაერთი პროტოტიპი ჰყავთ და ისინი კრებსითი, მწერლის სიტყვებითვე რომ ვთქვათ, „სინტეტიური სახეებია“, მეტად საინტერესო და საყურადღებო სახე-პერსონაჟთა გენეზისისა და სინთეზის თვალსაზრისით და მათ ქრესტომატიულ მაგალითებად გამოდგება.

ქართულ ლიტერატურათმცოდნეობაში დამკვიდრებული მართებული თვალსაზრისით, რომანის პერსონაჟ სახეებს სიმბოლური

დატვირთვა გააჩნიათ – ჯაყო რუსული ბოლშევიზმის, თეიმურაზი – უგერგილო, მერყევი ქართული ინტელიგენციის, ხოლო მარგო – დაცემულ საქართველოს სიმბოლოებია.

ამასთან, ზოგიერთი დაკვირვება, რაც ზემოთ მოვიყვანეთ, მათ შორის „რასპუტინიადას“ პერსონაჟებზე დაფიქსირებული აზრი, ვფიქრობთ, მეტი განზოგადებისა და იმის საფუძველს გვამლევს, რომ „ჯაყოს ხიზნების“ პერსონაჟთა სიმბოლური დატვირთვა განივრცოს და მიჩნეულ იქნას ისინი მრავალპლანიან და მრავალმნიშვნელოვან სახე-სიმბოლოებად:

ჯაყო არა მარტო ბოლშევიზმის, არამედ ყოველგვარი ძალადობის – სამხედრო, რევოლუციური, პოლიტიკური, ფიზიკური, ფსიქოლოგიური, სექსუალური და სხვ. განზოგადოებულ სახედ (ვის-ვის და ავანტიურისტ გრიგორი რასპუტინს რევოლუციონერობას და ბოლშევიკობას ვერ დავწამებთ); თეიმურაზი – წინააღმდეგობის ძალას მოკლებულ, უუნარო, ძალადობის ნაირგვარი ფორმების ხელშემწყობი ფაქტორების ერთობლიობის კრებით სახედ, ხოლო მარგო – ამ ძალადობათა მსხვერპლისა და ისეთი შედეგის კრებით სახედ, რომლის დადგომაშიც თანაბარი წილი უდევს და რომელსაც განაპირობებს წინა ორი ფაქტორისა თუ სიმბოლური სახის ერთიანობა.

ამ კონტექსტში მნიშვნელობა აღარ აქვს ჯაყოს ოსობას. ოსური ჟარგონი შესაძლოა მართლაც პერსონაჟის გამოსახვის მეტი ექსპრესიისთვის დასჭირდა მწერალს. ამაზევე მეტყველებს მწერლის უბის წიგნაკის კიდევ ერთი ჩანაწერი: „თეიმურაზში“ ჰამლეტის მერყევი სულია“ (ჯავახიშვილი, 2015, გვ. 91), რომლითაც, ვფიქრობთ, ხაზგასმულია სახე-პერსონაჟის ზეეროვნული ხასიათი.

ნათქვამის შედეგად თვალსაჩინო ხდება ისიც, რომ მიხეილ ჯავახიშვილის რომანი „ჯაყოს ხიზნები“ ზემოთმოყვანილ ფაქტორთა (სახეთა) დიალექტიკის მარად აქტუალურ პრობლემატიკას ეძღვნება, რაც ზრდის მის მნიშვნელობას და რასაც ის მხატვრულ-ფილოსოფიური ტექსტის რანგში აჰყავს.

გამოყენებული ლიტერატურა:

- ბერძნიშვილი, მ. (1983). მასალები XIX საუკუნის პირველი ნახევრის ქართული საზოგადოებრიობის ისტორიისათვის, თბილისი: „მეცნიერება“.
- გომართელი, ა. (2020). პროტოტიპები და პროტაგონისტები („მიწის ყვილი“ და „ჯაყოს ხიზნები“). „ცისკარი 1852“, 6.
- კუჭუხიძე, გ. (2011). ჯაყოს სეხნია? გელათის მეცნიერებათა აკადემიის ჟურნალი, 11-12. თბილისი: „ინტელექტი“.
- სიგუა, ს. (2018). მხატვრული აზროვნება: გენეზისი და სტრუქტურა, თბილისი: „საარი“.
- სიმაშვილი, თ. (2020). ვინ მოკლა ილია? ახლადმოძიებული საარქივო მასალები, ნაწილი I, თბილისი: „მერიდიანი“.
- შარაძე, გ. (2001). ქართული ემიგრანტული ჟურნალისტიკის ისტორია, ტ. 2. თბილისი: „მეცნიერება“.
- შარაძე, გ. (2003). ქართული ემიგრანტული ჟურნალისტიკის ისტორია, ტ. 3. თბილისი: „მეცნიერება“.
- ჩიქოვანი, ი. (1997). გენეალოგიური ტაბულები, „არტანუჯი“, თბილისი: „ინტელექტი“.
- ცერცვაძე, მ. (2021). მიხეილ ჯავახიშვილის რომანის „ჯაყოს ხიზნების“ პერსონაჟთა პროტოტიპები, „ლიტერატურული ძიებანი“, XLI, თბილისი: შოთა რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ინსტიტუტი.
- ხომერიკი, მ. (2008). მიხეილ ჯავახიშვილი უნიკალური დოკუმენტების ფონზე, თბილისი: „უნივერსალი“.
- ჯავახიშვილი, მ. (1933). როგორ ვმუშაობ, „მნათობი“, 10, ტფილისი: „სახელგამი“.
- ჯავახიშვილი, მ. (2015). უბის წიგნაკებიდან. შეადგინეს და გამოსაცემად მოამზადეს ცისანა გენძეხაძემ და მარინა შიშნიაშვილმა. თბილისი: „ინტელექტი“.
- ჯავახიშვილი, ქ. (1984). მიხეილ ჯავახიშვილი. ცხოვრება და მოღვაწეობა თბილისი: „მერანი“.
- ჯავახიშვილი, ქ. (1989). მიხეილ ჯავახიშვილი. ბელეტრისტი, პუბლიცისტი, ჟურნალისტი, თბილისი: „საბჭოთა საქართველო“.

References:

- Berdznishvili, M. (1983). Masalebi metskhramete sauk'unis kartuli sazogadoebis ist'oriisatvis. [Materials for the History of the Georgian Society of the First Half of the 19th Century]. Tbilisi: "Metsniereba".
- Chikovani, I. (1997). Genealogiuri t'abulebi, "Artanuji". [Genealogical Tables, "Artanuji"]. Tbilisi: "Intellekti".
- Gomarteli, A. (2020). Prot'ot'yp'ebi da p'rot'agonist'ebi ("mits'is q'ivili" da "jaq'os khiznebi"). "Tsisk'ari 1852", 6. [Prototypes and Protagonists ("Call from Motherland" and "Jaq'o's Dispossessed"). "Tsiskari 1852", 6].
- Javakhishvili, M. (1933). Rogor vmushaob. "Mnatobi", 10. [How I work, "Mnatobi", 10]. Tbilisi: "Sakhelgami".
- Javakhishvili, M. (2015). Ubis ts'ignak'ebidan. Sheadgina da gamosatsemad moamzad da Tsisana Gendzekhadzem da Marina Shishniashvilma. [From the Pocket Notebooks. Compiled and prepared for publication by Tsisana Gendzekhadze and Marina Shishniashvili]. Tbilisi: "Intellekti".
- Javakhishvili, K. (1984). Mikheil Javakhishvili. Tskhovreba da shemokmedeba. [Mikheil Javakhishvili. Life and work]. Tbilisi: "Merani".
- Javakhishvili, K. (1989). Mikheil Javakhishvili. Belet'rist'i, p'ublitsist'i, zhurnalist'i. [Mikheil Javakhishvili. Fiction writer, publicist, journalist]. Tbilisi: "Sabch'ota Sakartvelo".
- Khomerik'i, M. (2008). Mikheil Javakhishvili unik'aluri dok'ument'ebis ponze. [Mikheil Javakhishvili in the Unique Documents]. Tbilisi: "Universali".
- K'uchukhidze, G. (2011). Jaq'o's sekhnia? Gelatis metsnierebata ak'ademiis zhurnali, 11-12. [Jaq'o's Namesake? Journal of Gelati Academy of Sciences, 11-12]. Tbilisi: "Intellekti".
- Sharadze, G. (2001). Kartuli emigrant'uli zhurnalist'ik'is ist'oria, t'omi 2. [History of Georgian Emigrant Journalism, Vol. 2]. Tbilisi: "Metsniereba".
- Sharadze, G. (2003). Kartuli emigrant'uli zhurnalist'ik'is ist'oria, t'omi 3. [History of Georgian Emigrant Journalism, Vol. 3]. Tbilisi: "Metsniereba".
- Sigua, S. (2018). Mkhat'vruli azrovneba: genezisi da st'rukt'ura. [Artistic Thinking: Genesis and Structure]. Tbilisi: "Saari".

- Simashvili, T. (2020). Vin mok'la Ilya? Akhalmoziebuli saarkovo masalebi. Nats'ili I. [Who killed Ilya? Newly Searched Archival Materials, Part I]. Tbilisi: "Meridiani".
- Tsertsvadze, M. (2021). Mikheil Javakhishvilis romanis "Jaq'os Khiznebis". P'ersonazhta Prototypebi. Lit'erat'uruli Dziebani, XLI. [Prototypes of the Protagonists in the Novel "Jaq'o's Dispossessed" by Mikheil Javakhishvili, "Literary Searches", XLI]. Tbilisi: Shota Rustaveli Institute of Georgian Literature.